

УДК 271.222(477):17.023.32

Ю. Г. Борейко,*кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ ПРАВОСЛАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті з'ясовується співвідношення конфесійного і національного чинників у контексті формування православної ідентичності в сучасному українському суспільстві. Релігійна складова православної ідентичності, яка виявляється в особистому самовизначенні людини щодо Бога, постає світоглядною основою конфесійної ідентичності. Сучасні процеси конфесійної ідентифікації значної кількості українців характеризуються етнокультурними рисами, оскільки хрещення за православним обрядом та дотримання традицій в рамках національної культури зумовлюють відчуття духовної спорідненості з церквою.

Ключові слова: *православ'я, конфесійна ідентичність, конфесійний і національний чинники, сучасне українське суспільство.*

NATIONAL FACTOR IN THE FORMATION OF ORTHODOX IDENTITY IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY

The article reveals the correlation of confessional and national factors in the context of the formation of Orthodox identity in contemporary Ukrainian society. The religious component of Orthodox identity, manifested in the personal self-determination of man in relation to God, appears the ideological basis of confessional identity. Modern processes confessional identification of a significant number of Ukrainians are characterized by ethnic and cultural traits, as baptism in the Orthodox Church and the traditions of national culture contribute to a feeling of spiritual kinship with the Church.

The basis of the Orthodox self-identification often is not the confession of faith, not the adoption of the Orthodox way of life, but the recognition of Orthodoxy as a cultural tradition, historically established in the country. Sociological research shows a significant number of believers who declare belonging to the Orthodox Church, but the national-cultural component dominates over the confessional in their confessional self-determination. Identifying themselves with cultural tradition, this category of Orthodox believers declares civil or, more precisely, national and state identity. That is, the recognition of belonging to a culture means actualization of the

national identity of the civilian type. The civilian component of the Orthodox identity can prevail over religious or do without him that is observed in recent times.

In this context churching – Orthodox form of religious socialization in the Church community through the development of religious practices and the adoption of the identity of a member of a particular Church appears as a process of acquisition of not only religious but also civil identity. The sacral core of Orthodox identity are spiritual needs and own experience of faith, but the outer shell of this identity, coupled with cultural symbols and practices, adapting this experience in the social world. Churching involves enforcement of normative religious practice, compliance with the morality of the person, his way of thinking and acting Orthodox ideals.

Keywords: *Orthodoxy, religious identity, religious and national factors, the modern Ukrainian society.*

Нова цивілізаційна ідентичність, що формується в українському суспільстві, зазнає впливу світових глобалізаційних процесів. Сучасні труднощі з конфесійно-церковним самовизначенням, як складової майбутньої ідентичності, детермінуються суспільною невизначеністю, що зумовлена низкою суспільно-політичних, соціокультурних проблем, витоки яких вчені відшукують в надрах історії українського народу. На сучасному етапі розвитку етноконфесійна ідентичність зазнає істотних трансформацій, виявлення перебігу яких дасть можливість не лише простежити процес формування нової православної ідентичності, а й передбачити динаміку її розгортання в середовищі православних віруючих.

Феномен ідентичності є предметом дослідницької рефлексії У. Бека, П. Бергера, С. Боголюбовою, Ю. Габермаса, В. Гумбольдта, Е. Еріксона, О. Забіяко, Л. Іпатової, І. Касавіна, О. Крилова, Т. Лукмана, Н. Лумана, Г. Люббе, М. Мчедлова, С. Рижової, Ж. Фурастьє, С. Хантінгтона, В. Хесле, А. Шюца. Різноманітні проблеми, пов'язані з релігійною ідентичністю, в тому числі з конфесійним самовизначенням українських православних віруючих, є предметом дослідження А. Арістової, М. Бабія, Є. Більченко, Т. Воропасвої, В. Гараджі, В. Климова, А. Колодного, Н. Мадей, О. Недавної, І. Папаяні, О. Сагана, Л. Филипович, М. Черенкова, Ю. Чорноморця, В. Шевченка. Водночас більш детального вивчення потребують питання, пов'язані із виявленням динаміки співвідношення конфесійного і національного компонентів у конструюванні православної ідентичності в сучасному українському суспільстві, що й визначило мету статті.

Кардинальний характер змін, що відбуваються в українському суспільстві, вимагає адекватної відповіді від Церкви, яка десятиліттями зазнавали дискредитації в суспільстві. Характеризуючи сучасне

Українське Православ'я проф. А. Колодний пише: «Визнаємо те, що якщо у вітчизняному православ'ї не відбудеться докорінна зміна у всьому на подобу аджорнаменту в католицизмі, якщо воно не знайде внутрішні чинники вирішення своїх колізій і здолаття своїх доцентричних прагнень, не навчиться жити в умовах демократичного суспільства, то за два-три покоління на теренах України воно стане тупиковою конфесією» [3, с. 32].

Головною тенденцією в Україні останніх років є підвищення рівня маніфестованої релігійності. За даними Центру Разумкова, станом на кінець 2010 р., порівняно з 2000 р., число громадян, які визнають себе віруючими, зросло з 58% до 71%. Відповідно, зменшилося число тих, хто вагається між вірою і невір'ям (з 23% до 12%), і невіруючих (з 12% до 8%) [5, с. 31]. У квітні 2014 р. рівень релігійності українського суспільства залишався високим. На цей час віруючими визнали себе 76% громадян (проти 67% у 2013р.). Такими, хто вагається між вірою і невір'ям, – 7,9% (проти 15%), вважає себе невіруючим – 4,7%, переконаним атеїстом – 2,5%, байдужих до питань віри – 4,9%, тих, хто не зміг відповісти – 3,9% опитаних [8, с. 18].

Останнім часом спостерігається активізація процесів самовизначення віруючих у координатах церковно-конфесійної належності. Результати соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова в квітні 2014 року, свідчать, що до православ'я віднесли себе більшість громадян (70,2%). Число прихильників УПЦ-КП перевищує число вірних УПЦ – серед усіх опитаних 22,4% проти 17,4% відповідно. До УАПЦ себе відносять 0,7% респондентів, просто православних – 28,1%, не визначилися – 1,4%. Серед тих, хто відніс себе до послідовників православ'я, число прихильників УПЦ-КП перевищує число вірних УПЦ – 31,9% проти 24,8% відповідно, до УАПЦ відносять себе 0,9%, просто православних – 39,8%, не визначилися – 1,9% [8, с. 19–20].

Аналізуючи ситуацію в питанні церковного самовизначення, слід зазначити, що зростання числа прихильників УПЦ відбувається не за рахунок вірних УПЦ-КП. Обидві Церкви збільшують число вірних, зокрема за рахунок тих, хто відносив себе до «просто православних» (число останніх зменшилося з 37% у 2000р. до 26% у 2010р.) [5, с. 35]. Також слід мати на увазі, що таке самовизначення далеко не завжди пов'язане з реальним залученням громадянина до діяльності однієї з релігійних громад. Воно часто є складовою соціокультурної, етнічної чи навіть ідеологічної самоідентифікації як відповіді на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві і створюють контекст, у якому самовизначається людина.

Про це свідчать високі самодекларації православної ідентичності у поєднанні з набагато скромнішими релігійними практиками. Так, серед вірних УПЦ частка тих, хто відвідує служби щотижня або кілька разів на тиждень складає 18%, УПЦ (КП) – 20%. Примітно, що серед віруючих обох чисельних православних церков більшість становлять ті, хто відвідує служби лише на релігійні свята (УПЦ – 59%, УПЦ (КП) – 53%) [6, с. 28]. Виконання практик, що не відповідає вимогам церковної традиції, особливо в поєднанні з біляцерковними практиками, не здатне сформувати конфесійну ідентичність. Проаналізувши динаміку релігійності в Україні в 2000-х роках, В. Єленський зробив висновок, що еклектичний набір цінностей, символів, звичаїв і поведінкових норм, який спостерігається в тому числі й у православному середовищі, можна визначити як «дифузну релігію» [1].

Досліджуючи феномен конфесійної ідентичності в українському суспільстві вчені актуалізують проблему невідповідності статистичних даних результатам соціологічних досліджень явища [4]. На думку Н. Мадей, дослідження релігійної ситуації в Україні супроводжуються відсутністю детальної інформації щодо кількості віруючих певної конфесії. На межі статистики і соціології спостерігається невідповідність соціологічних даних статистичним, оскільки, з одного боку, єдиною статистичною одиницею є релігійна громада, з іншого – результати соціологічних досліджень дають орієнтовну кількість прихильників певної конфесії.

Дисонанс між даними статистики та результатами соціологічних опитувань характерний православним конфесіям. Так, за даними Департаменту України у справах релігій, станом на 1 січня 2008 року в Україні зареєстровано 11223 громад УПЦ, 3963 громади УПЦ КП, 1178 громади УАПЦ. Аналізуючи дані соціологічних досліджень 2004-2008 років, Н. Мадей робить висновок, що УПЦ КП на той час була найбільшою за кількістю прихильників. Отже, УПЦ КП за конфесійною ідентичністю переважала в православному середовищі України тоді, коли УПЦ нараховувала втричі більше громад. Автор задається питанням: чому існує така проблема із самовизначенням громадян у конфесійній належності?

На думку дослідниці, конфесійна розмитість – результат передісного стану суспільства. Це виявляється у кризі традиційного механізму відтворення релігійної ідентичності, руйнуванні ціннісних орієнтирів, наявності плюралізму в суспільстві і зумовлює поліваріантність самоідентифікацій. Оскільки релігійна ідентифікація не диференціюється від національно-державної, то при визначенні конфе-

сійної приналежності респонденти вибирають деномінацію, до якої можливо і не належать в силу життєвих обставин. В рамках соціологічного підходу, вважає автор, проблему конфесійної ідентичності доцільно пояснювати кризь призму класифікації віруючих – на номінальних, активних тощо [4].

Вдало помічений дисонанс статистичних даних і соціологічних досліджень щодо самовизначення православних віруючих простежується на сучасному етапі розвитку української православної ідентичності. За даними Інформаційного звіту Міністерства культури України «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні за 2012 рік» найчисельнішою серед православних церков України є Українська православна церква (УПЦ). За чотири останні роки УПЦ розширила свою мережу з 11539 осередків у 2009 році до 12895 у січні 2013 року (1356 організацій або 10,5% приросту). Українська православна церква Київський патріархат (УПЦ КП) за кількістю релігійних громад посідає друге місце в країні. Упродовж останніх чотирьох років УПЦ КП розширила мережу з 4128 структур у 2009 р. до 4702 осередків у січні 2013 році (574 організації або 12,2% приросту). Кількість громад Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) зросла з 1184 одиниць у 2009 році до 1247 структур у січні 2013 році (63 організації або 5% приросту за 4 роки) [2].

Слід пам'ятати, що офіційна статистика не може враховувати чисельність членів громад, оскільки фіксоване членство притаманне не всім релігійним організаціям. Також поза статистикою перебувають частота відвідування релігійних служб, рівень активності участі віруючих у житті громади тощо. Відповідно, статистичні дані не дають уявлення про реальну інтенсивність релігійного життя в межах певної конфесії. Натомість дані соціологічного дослідження свідчать, що поряд з переважанням кількості прихильників УПЦ КП, (22,4% проти 17,4%) спостерігаємо також більшу кількість віруючих УПЦ КП серед тих, хто відніс себе до послідовників православ'я (31,9% проти 24,8%) [8, с. 19–20]. З урахуванням значної переваги УПЦ над УПЦ КП в кількості громад (за даними Державного департаменту у справах національностей та релігій, станом на 1 січня 2013 року зареєстровано 12485 громад УПЦ, 4536 громад УПЦ (КП), 1205 громад УАПЦ) актуальним залишається висновок про схильність віруючих при визначенні конфесійної приналежності називати деномінацію, до якої вони можуть не належати.

Переважання культурного чинника в сучасній православній ідентифікації має досить стійку тенденцію. Православність рухається в

бік культурної ідентичності завдяки ідеологічному вакууму в суспільстві, слабкості громадянської свідомості, викликам глобалізації та радянській атеїстичній спадщині. Не останню роль відіграє і феномен історичної пам'яті, відповідно до якого ця ідентичність вважається традиційною, тоді як насправді вона зазнає істотних трансформацій. Прикметно, що православна ідентичність українців значною мірою набуває рис культурної ідентичності завдяки тому, що культурна ідентичність «я православний» виявляється ширше, ніж релігійна ідентичність «я православний християнин». Людина часто вважає себе православною не стільки тому, що вона вірить у Бога, скільки тому, що хрещена і проживає в країні з православними традиціями, завдяки яким, поряд із національною культурою, відчуває духовну спорідненість з церквою.

Як культурна ідентичність православність має, щонайменше, два пласти. Культурні характеристики (наприклад, святкування деяких релігійних свят, носіння хреста) постають зовнішньою оболонкою, дотичною з соціумом, а власне релігійна складова залишається в латентному стані, утворюючи сакральне ядро нової ідентичності. Під релігійної складовою мається на увазі комплекс психологічних переживань, пов'язаний з раціональним та ірраціональним досвідом осягнення християнського Бога. Отже, сучасна православна ідентичність може розвиватися як назовні, в напрямі комунікацій з суспільством, так і всередину – в бік набуття індивідуального містичного християнського досвіду [7].

Релігійну складову конфесійної ідентичності, яка виявляється в особистому самовизначенні людини щодо Бога, можна розглядати як її світоглядну основу. На рівні самоідентифікації до православної традиції належить більшість громадян України. Аналіз даних соціологічних досліджень за 2000–2010 роки свідчить про зростання самодеклараций православної ідентичності. Так, у листопаді 2010 р. понад 68,1% опитаних Центром Разумкова назвали себе православними. Протягом 2000–2010рр. показники конфесійного самовизначення залишалися практично незмінними (66% в 2000 р., 68,1% в 2010 р.). Лише в 2005р. знизилася частка тих, хто відніс себе до православних – 60,8% (за рахунок чого зросла частка тих, хто відповів «я просто християнин»). Однак, у 2010 р. вона повернулася до рівня, що спостерігався у 2000–2002рр. [5, с. 34].

Зростання після 2007 р. частки тих, хто відносить себе до УПЦ і УПЦ КП, може бути пояснено, зокрема зростанням у цей період суспільного інтересу до ситуації в українському православ'ї. Цьому

сприяло святкуванню влітку 2008 р. 1020 річниці Хрещення Київської Русі та візити до України Вселенського патріарха Варфоломія, патріарха Московського і всієї усї Алексія, що відбувалися в рамках цього святкування [5, с. 35]. Як свідчать наведені вище дані в квітні 2014 р. до православ'я віднесли себе більшість громадян (70,2% проти 70,6% в 2013 р.).

В даних соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова в 2014 році, привертає увагу велике число громадян – просто православних і тих, хто не визначився (39,8% і 1,9%) – серед тих, хто відніс себе до послідовників православ'я [8, с. 20]. Очевидно, ці 41,7% громадян сприймають православ'я як культурне середовище, а приналежність до нього – як дотримання культурної традиції. Можна стверджувати, що хоча більшість людей називає себе православними, годі вважати їх православною ідентичністю результатом ідентифікації з нормами, цінностями, догматами цієї конфесії. Швидше всього, ця категорія православних ідентифікує себе з культурною традицією країни, а відтак – декларує громадянську чи, точніше, національно-державну ідентичність.

Визнання приналежності до культури, що стимулює формування бачення шляхів її розвитку, означає актуалізацію національної ідентичності громадянського типу. Поняття громадянської ідентичності слід розуміти не лише як певний спосіб ставлення до влади, а й у більш широкому сенсі – як приналежність до національної держави. В цьому контексті можна розглядати оцерковлення – православною формою релігійної соціалізації в церковній спільноті через освоєння релігійних практик та прийняття ідентичності парафіянина певного храму – не лише як процес набуття релігійної ідентичності, а й як процес набуття (або зміни) громадянської ідентичності. Більше того, громадянський компонент православної ідентичності може переважати над релігійним або взагалі обходитися без нього, що спостерігається останнім часом.

Відштовхуючись від ідеї взаємодоповнення і взаємозв'язку двох пластів православної ідентичності, дослідники виокремлюють типи православної ідентичності. Перший тип – позаінституційна православна (за самовизначенням) ідентичність, носіями якої є стихійні віруючі, неоцерковлені християни. Їх головна риса – відмова або відхід від інституалізації. Другий тип – групова православна ідентичність, яка формується в результаті соціалізації в православному соціумі через залучення до норм віросповідання, життя і поведінки. Завдяки своїм інституційним рамкам вона істотно підтримує відчуття психо-

логічної безпеки, даючи можливість реалізації багатьох соціальних та екзистенціальних потреб людини. Як правило, релігійний досвід не складає головний зміст цієї ідентичності.

Третій тип – індивідуально-особистісна православна ідентичність, що формується в результаті особистого спілкування з Богом. Вона залучає людину в простір містичного християнства, містить частинки досвіду, що представлений в святоотецькій літературі та містить власні спроби проходження аскетичного християнського шляху. В основі її лежить «легітимне», освячене вченням та переказом самообмеження, тому її можна назвати аскетичною або містичною православною ідентичністю. Четвертий тип – соціально-особистісна православна ідентичність, структурно представляє собою простір соціальності особистості. Її характерна риса – відкритість до будь-якої соціальної взаємодії, прийняття світу в його різноманітті. Вона формується у випадку, коли людина знайшла для себе «соціальний вимір духовного життя», особистий шлях діяльній соціальній участі в світі. Природно, що представлені типи православної ідентичності взаємно доповнюють один одного. Віруюча людина протягом життя може плавно переходити від позаінституційної ідентичності до групової, від аскетичної – до соціально-особистісної ідентичності [7].

Національний вектор православної ідентичності виявляється, зокрема, в дискусіях про характер етнічності, які розгорнулися в ЗМІ, в наукових та публіцистичних колах, що пов'язано є розвитком етнічної самосвідомості. Так, ретроспективні закономірності у взаємовідносинах релігійного і національного факторів в Україні виявляються вченими шляхом дослідження ролі релігії в українській національній ідентифікації за допомогою аналізу історичного контексту. Зокрема, на думку Л. Филипович, природний і гармонійний характер ці відносини мали в епоху родового устрою суспільства. Поява християнства не як результату саморозвитку суспільства, а шляхом привнесення, призвела до відцентрового характеру розповсюдження православ'я, католицтва, уніатства, протестантизму, що спричинило розкол суспільства та міжконфесійних колізій. Християнство посилило вплив релігії на етнічний розвиток, але вело до втрати природної єдності в суспільстві.

З часом християнство ввійшло в український історичний, культурний та етнічний контекст, посідаючи панівне становище, чому сприяла специфічна духовність християн їх душевна архітектоніка. Існуючи в Україні до XVI ст. переважно в формі православ'я, християнство надалі втратило конфесійну єдність. Народні маси дотримувалися переважно православ'я і уніатства, верхи суспільства – католицтва

і протестантства. В Україні політика практично завжди домінувала над релігією, в роки політичних та соціальних криз вирішальна роль в етнорозвитку та етноінтеграції переходила до православ'я або до уніатства. Наявність декількох церков роз'єднувала народ, стримувала процес національної інтеграції та самовизначення. Протягом усієї української історії абсолютно не збігалися в українців «ми» конфесійне та «ми» релігійне [9].

Як свідчить практика, православна ідентичність не висуває до людини інших вимог, крім стихійної віри, православної самоідентифікації і хоча б слабких спроб оцерковлення. Духовні потреби і власний досвід віри та віросповідання конституують сакральне ядро православної ідентичності, а зовнішня її оболонка, поєднана культурними символами і практиками, адаптує цей досвід в соціальному світі. Оцерковлення передбачає виконання нормативних релігійних практик, відповідність моралі людини, її способу мислення та дій православним ідеалам. Аналіз результатів кількісних опитувань показує, що за самоідентифікацією себе як православного в ряді випадків стоїть, не сповідання віри, не прийняття православного способу життя, а виключно визнання православ'я культурною традицією, що історично склалася в країні.

Коли православна ідентичність супроводжується прийняттям відповідного способу життя, то її суб'єктивна значимість виявляється більш глибокою. Вона визначає систему цінностей індивіда, різноманітні життєві вибори, під впливом яких його соціальна ідентичність набуває православного вигляду в усіх аспектах, включаючи і громадянський. Визначальний вплив духовних цінностей на форми соціальної поведінки і незалежність цих цінностей від зміни політичних систем складають основні особливості релігійно детермінованої громадянської ідентичності. Будь-яка конфесійна ідентичність ґрунтується на прийнятті єдиного для всіх adeptів віровчення. Так, віруючий, який бажає бути православним, повинен звернути свої вчинки та судження з текстами Священного Письма і традиціями Священного Переказу, тобто ідентифікуватися із закладеними в них цінностями. Однак навіть при збереженні вірності Істині Православ'я в усіх словах та справах, що є ознакою святості, індивідуальний характер життєвого шляху призводить віруючого до «спеціалізації» всередині православної конфесії, створюючи різні за соціальними характеристиками варіанти втілення православної ідентичності.

Визнання наявності цієї варіативності відображається в типології чинів святості (наприклад, чини святих, преподобних, блажен-

них, мучеників та ін.), яка використовується церквою. По суті, вона є легітимною типологією православних ідентичностей, що ґрунтується на розрізненні покликань і служінь. Індивідуальна акцентуація православної ідентичності особливо наочно виражена в православної іконографії. Так, в руках у святого може бути зображена розкрита книга чи розгорнутий паперовий згорток, де написані слова зі Святого Письма, які святий втілює своїм життям. Якщо ядро ідентифікаційної матриці у всіх віруючих однаковий (принаймні, в рамках Символу віри), то інші соціальні ідентичності, що містяться в її складі, хоча й взаємопов'язані з ядром, проте в кожному разі мають свій неповторний вигляд. Вищесказане дає підстави розглядати православну ідентичність не лише в об'єктивованому (тобто відстороненому від її носія) вигляді, описуючи її через норми та цінності спільноти віруючих, а й як приналежність до спільноти конкретного індивіда, тобто його персональний соціальний портрет [7].

Таким чином, розвиток православної ідентичності в сучасному українському суспільстві характеризується нашаруванням кількох ідентичностей. Православна ідентичність українців розвивається в напрямі комунікацій з суспільством та в бік набуття індивідуального релігійного досвіду. Соціологічні дослідження фіксують значну кількість віруючих, що декларують приналежність до православ'я, проте в їх конфесійному самовизначенні переважає національно-культурний компонент над конфесійним. Релігійна складова православної ідентичності, яка виявляється в особистому самовизначенні людини щодо Бога, постає світоглядною основою церковно-конфесійного самовизначення. Для частини віруючих православна ідентичність супроводжується прийняттям способу життя, системи цінностей, під впливом яких їх соціальна ідентичність набуває релігійного забарвлення. Сучасні процеси конфесійного самовизначення значної кількості українців істотною мірою характеризується рисами культурної ідентичності, оскільки хрещення за православним обрядом та проживання в країні з православними традиціями, в сумі з національною культурою, зумовлюють відчуття духовної спорідненості з церквою. Як культурна ідентичність православність постає зовнішньою оболонкою, яка дотична з соціумом і передбачає всі форми соціальних взаємовідносин. Ця ідентичність тривалий час може бути присутня в повсякденному житті людей в латентному, неусвідомленому вигляді. Інтеграція людини в спільноту, зокрема в православну громаду, означає добровільне входження в це середовище та експлікує ідеологічні вподобання віруючого. Перспективу наступних досліджень автор

вбачає в дослідженні динаміки розвитку етноконфесійної ідентичності українських носіїв православної свідомості в умовах цивілізаційних викликів.

Список використаних джерел:

1. Єленський В. Релігія «нульових»: підсумки десятиліття [Електронний ресурс] / В. Єленський. – Режим доступу: risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40964/
2. Інформаційний звіт Міністерства культури України «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні за 2012 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1212:1&catid=51:s tats&Itemid=79
3. Колодний А. М. Релігійні процеси в Україні: реалії сьогодення / А.М. Колодний // Релігія і церква в контексті реалій сьогодення: Тези доп. і повідомл. (м. Київ, 16–18 травня 1995 р.) / Редкол.: А. Колодний (Відп. ред.), Головащенко С. І., Косуха П., Филипович Л. О., та ін. ; НАН України. Ін-т філософії ; НаУКМА. – К., 1995. – С. 32–34.
4. Мадей Н. Феномен конфесійної ідентичності в українському суспільстві / Н. Мадей // Духовність. Культура. Нація. Збірник наукових статей. – Випуск 4. – Л. : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С. 158–165.
5. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» (8 лютого 2011 року). – К. : Центр Разумкова, 2011. – 82 с.
6. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?» (22 квітня 2013 р.). – К. : Центр Разумкова, 2013. – 76 с.
7. Рыжова С. В. О соотношении православной идентичности и гражданского сознания / С.В. Рыжова // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / Отв. ред. В.С. Магун. – М. : Издательство Института социологии РАН, 2006. – С. 141–168.
8. Україна-2014: Суспільно-політичний конфлікт і Церква. Позиції релігійних діячів, експертів, громадян. – К. : Центр Разумкова, 2014. – 28 с.
9. Филипович Л. Роль религии в истории украинской национальной идентификации / Л. Филипович // Религия и национализм. – М. : Институт религии и права, 2000. – С. 100–110.